

POREKLO I RAD MAJSTORA RADULA

LES ORIGINES ET L'OEUVRE DU MAITRE RADUL

Skoro mitska ličnost, majstor Radul, spominje se kao zoograf u dosta kratkom periodu u XVII vijeku — od 1671 do 1677 godine. Ni pre ni posle toga o njemu nemamo nikakvih podataka. Najstarije njegovo delo (nama za sada poznato) je ikona sv. Dorda sa 14 scena iz života svetiteljova iz manastira Morače. To delo je datirano sa 1671 godinom.¹

1673 godine Radul se spominjao kao živopisac crkve sv. Jovana Preteče u selu Crklolezu. Za istu godinu mu se pripisuje rad na životopisu u crkvi sv. Nikole u manastiru Peći.²

1674 godine radi ikonu svetih Vrača — Kuzmana i Damjana — u manastiru Peći.³

1677 godine ikonopiše ikonu sv. Nikole sa scenama iz života svetiteljeva za manastir Nikoljac.⁴

To su, uglavnom, njegova datirana djela.

Osim toga Radulu se pripisuju ikona Bogorodice u Peći, ikonostas iz crkve sv. Nikole u Peći, tri ikone sa dva lica iz Muzeja stare crkve u Sarajevu (obrađene u ovom članku), male ikone »velikih praznika« na ikonostasu u crkvi sv. Arhandela u Sarajevu nastao, izgleda, 1674 godine.⁵ Međutim ličnost zoografa Radula nije vezana samo za njega kao slikara već i kao pisca. U manastiru Dobrilovini prilikom popisa stvari, spominje se Radul »pisac«.⁶

Očigledno je da je Radul bio veoma cenjen ne samo sa svojih umetničkih sposobnosti već i sa svoje pismenosti. Ali ko je ličnost Radula i odakle je poreklom — najzad, zašto su njegove sposobnosti u ovom kratkom periodu od svega nekoliko

godina tako mnogo tražene, a posle toga njegovo se ime gubi?

Postoje indicije po kojima bi se ličnost zoografa Radula mogla vezati za istaknutu, pobožnu i bogatu porodicu iz XVII veka — porodicu Humković iz Sarajeva:

Najstariji poznati članovi ove porodice su Tadija i Radul, koji se prvi put spominju 1648 godine.⁷ Skarić misli da su oni umrli već oko 1650 godine. Međutim, postoji zapis da njihovi sinovi Gavriilo i Vukovoj i kći Mara prilažu sarajevskoj crkvi kadionicu 1684 godine za pokoj duše roditelja Tadije i Radula.⁸ Ne može se verovati da su oni umrli oko 1650 godine, a da im deca tek posle 30 godina prilažu kadionicu za pokoj duše. Pre će biti da su umrli oko 1684 godine, a što se ne spominju u sarajevskim crkvenim beleškama možda je razlog što oni lično tada nisu imali neke specijalne povezanosti sa sarajevskom crkvom, već su se (kao i ostali građani, što nije bilo ništa iznimno u to doba) odlikovali samo svojom bogobojažljivošću. Najzad, oni su bili skorodošavši u Sarajevo (oko 1645 g)⁹ pa nisu ni mogli odmah biti među prvima. No, sudeći po njihovom potomstvu vidi se da su svi bili vrlo odani crkvi i veri, i da je čitavo potomstvo skoro do polovice XVIII veka aktivno učestvovalo u životu i radu crkve. Njihovi sinovi Gavriilo i Vukovoj odlaze u Jerusalim na hodočašće, a Tadijina kći Mara posvećuje se kaluđerskom životu.¹⁰

Vlado Skarić ističe da su u XVII veku kaluđeri uživali veliki ugled u Sarajevu, pa su se često i muški i ženski članovi uglednih sarajevskih porodica posvećivali kaluđerskom životu. Kaluđeri iz raznih manastira: Pive, Rače, Mileševa, Banje, Morače i dr. često su dolazili u Sarajevo, bilo kao gosti na nekoliko dana, bilo da obavljaju svešteničke dužnosti.¹¹

¹ Zapisi i natpisi, knj. I, br. 1659 (ćirilicom).

² VI. Čorović, Prilozi za našu staru književnost i istoriju — Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, — VI. Petković, Prilozi VII, 1927 g., str. 224—225 (ćirilicom). — R. Ljubinković — Stvaranje zografa Radula, »Naše starine«, knj. I., (latinicom).

³ L. Mirković, Crkvene starine, str. 127. — Godišnjak muzeja Južne Srbije, knj. II., str. 125, sl. 33 (ćirilicom).

⁴ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, br. 5702 (ćirilicom).

⁵ VI. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 veku, Sarajevo, 1926 g., str. 134 (ćirilicom). — H. Ljubinković, Stvaranje zografa Radula, »Naše Starine«, knj. I, str. 123—131 (latinicom).

⁶ VI. Čorović, Manastir Dobrilovina, Godišnjica Nikole Čupića, knj. XIII, 1934 g., str. 171—2 (ćirilicom).

⁷ Zapisi i natpisi, br. 1459, knj. I (ćirilicom). — VI. Skarić, o. c. str. 58 (ćirilicom).

⁸ Zapisi i natpisi, br. 1930 (ćirilicom).

⁹ VI. Skarić, o. c. str. 58 (ćirilicom).

¹⁰ VI. Skarić, o. c. str. 60 (ćirilicom). — Zapisi i natpisi, knj. I, br. 621, 1573 (ćirilicom).

¹¹ VI. Skarić, o. c. str. 106—107 (ćirilicom).

Sl. 1

Zar ne postoji verovatnost da je Radul Humković na izvestan način svoj život podredio crkvi — bilo kao kaluder ili još verovatnije kao sveštenik, a možda samo kao zoograf i pisac? Bez sumnje će se naknadnim pregledom starog crkvenog arhiva naći dokazni materijal za ovu hipotezu.

Radivoje Ljubinković povezuje rad zoografa tesno za patrijarha Maksima.¹² Ako se prati rad ovoga majstora, zapaža se da je njegova aktivnost zaista vezana za godine aktivnosti patrijarha Maksima.¹³ Godine 1673 patrijarh Maksim se povlači iz aktivnog života, a intenzivni rad majstora Radula trajao je, sudeći prema datiranim delima, još godinu dana iza toga. To su verovatno bili započeti ili ugovoreni poslovi koje je Radul morao da završi. Posle toga vremena on radi (1677 godine) samo jednu ikonu za manastir Nikoljac i otada ga više ne srećemo, bar ne dela sa njegovim potpisom. Međutim, i rad drugih članova porodice Humković može se vezati za godine aktivnosti patrijarha Maksima. Hadži Gavro Humković bio je jedan od najbližih saradnika patrijarha Maksima za vreme njegovog boravka u Sarajevu. U vreme

aktivnosti patrijarha Maksima pada i najveća aktivnost u crkvenim poslovima i najveći ugled Hadži Gavre Humkovića, Osim toga njegova majka Mara i njegova sestra Mara posvećuju se kaluderskom životu. Međutim, poslednje dve decenije XVII veka (upravo posle smrti patrijarha Maksima) porodica Humković počinje siromašiti i uloga njihovih članova u crkvenom životu postaje samo počasna i prestaje da se ističe svojim brojnim i bogatim poklonima crkvi.¹⁴

Zašto se ime Radula Humkovića ne spominje u zapisima u crkvenom arhivu? Poznato je da je ova porodica bila bogobojažljiva i izgleda prosvćenija nego ostale porodice u to doba (čini se da su imali i svoju zbirku crkvenih knjiga od kojih su neke čak poklanjali manastirima i crkvama).¹⁵ Bez preterivanja se može pretpostaviti da se Radul, s obzirom na svoju odanost crkvi i verovatno poznavanje crkvene nauke, rano posvetio svešteničkom pozivu, pa iz tih razloga, verovatno, mali, živio u Sarajevu. Od 70-ih godina XVII veka, kada ga srećemo kao umetnika, živio je po raznim manastirima gde se uglavnom bavio svojim umetničkim zanatom, a izgleda da se najduže zadržavao u Peći i Morači. Njegova slikarska delatnost pada u doba aktivnosti patrijarha Maksima u Peći i doba najvećeg ugleda njegove porodice u Sarajevu.

Otkuda baš da Sarajlije pozovu Radula da im ikonopiše ikone velikih praznika za ikonostas i da radi ikone za pravoslavne vernike u Sarajevu? Bilo je još slikara veoma veštih svom zanatu koji bi mogli ikonopisati te ikone za ikonostas ove, u to doba veoma poznate, crkve! Poznato je da je crkva obnovljena i ikonostas slikan velikim trudom i priložima Hadži Gavre Humkovića.¹⁶ Razumljivo je onda da je dar prazničkih ikona za ikonostas poverio svom stricu Radulu, čije je umetničke sposobnosti cenio i patrijarh Maksim i ugledne Sarajlije.

No, zasada su to samo hipoteze, ali će se možda, uskoro doći i do konstruktivnih dokaza. Petar Momirović, kustos Muzeja stare pravoslavne crkve u Sarajevu, sprema se na ponovno proučavanje arhiva stare pravoslavne crkve i tada će, nadamo se, ova hipoteza biti ili potvrđena ili odbačena.

*

Spomenuli smo da je ikonice na predeli ikonostasa u staroj crkvi u Sarajevu verovatno radio Radul. Osim toga u Muzeju stare pravoslavne crkve u Sarajevu nalaze se tri ikone veličine 18X 24X1,5 cm rađene na mekom drvetu na gipsiranoj podlozi, koje se mogu pripisati radu moračko-pečkog slikara Radula iz druge polovine XVII veka. No, čini se, da su ove tri ikone po svojoj jednostavnosti najbliže pećkom živopisu u crkvi sv. Nikole, ali su one rađene sa više likovnog osećanja.

¹² R. Ljubinković, o. c. str. (latinicom).

¹³ St. Stanojević, Narodna enciklopedija, pod Maksim Skopljanac, knj. II, str. 652 (ćirilicom).

¹⁴ Vl. Skarić, o. c, str. 59—60 (ćirilicom).

¹⁵ Vl. Skarić, o. c, str. 59. — Zapisi i natpisi br. 1459 (ćir.). Kod Plevlja postoje dva takva podatka.

¹⁶ Vl. Skarić, o. c, str. 143 (ćirilicom).

Karakteristično za sve tri ikone je veoma živ kolorit koji je međusobno harmoničan. Glave su obrađene sa dosta pažnje, spretnosti i znanja, dok su tela, ruke i noge shematični. Materijalnost odeće je zapostavljena i ona deluje kao monohromo bojena ploha. Uzdužne prave linije zamjenjuju nabore na odelu. Sve figure su iste visine. Jedini ukrasni detalj na odeći je zlatom jednostavno šrafirana dosta široka bordura po rubu donje haljine i uža ista bordura oko vrata. Svi ogrtači se kopčaju agraform. Na svetrima ikonama osnova je dole maslinasto zelena, a gore zlatna. Ikone su dosta oštećene crvotočinom, a na nekima je mestimično i drvo popucalo.

Na ikoni (sl. 1 i 2) na obe strane su prikazane po tri figure svetitelja. Na slici 1. svim svetiteljima su oštećene glave. Ipak se vidi (po jednom ostatku duge sede brade) da je prvi svetitelj starac; za drugog se uopšte ne zna, a treći je mladić jer je naslikan bez brade (od glave mu se vidi donji dio lica).

Prvi svetitelj je obučen u sveštениčko odelo — u tamnocrveni felon ispod koga ima plavi stihar i zlatni epitrahilj. Ruke su savijene u laktu i dignute u visinu grudi. Desna ruka je spremljena na blagoslov, a leva je u znaku umirivanja.

Do ovog svetitelja je drugi, obučen u plavu monašku mantiju koja se kopča pod bradom (verovatno agraform a ispod mantije ima karmin monaški hiton. U rukama drži trostruki krst, što je odlika shimnika. Treći svetitelj, je obučen u plavu monašku mantiju sa zlatnim rubom oko vrata i agraform koja se kopča na ramenu. Ispod mantije ima monaški hiton neodređene boje sa zlatnom bordurom na porubu. I on u rukama drži trostruki krst.

Na drugoj strani ove ikone naslikana se dva svetitelja i jedna svetitelj ka u sredini (sl. 2). Prvi svetitelj je starac sa prosedom dugom trouglastom bradom. Obučen je u odelo velikoshimnika — beli kukulj sa zlatnom bordurom okolo i širom bordurom oko vrata, koji se kopča pod bradom. Ispod kukulja nosi rasu pripasanu u struku i analav zelene boje ukrašen zlatom. Ispod rase ima dugi monaški hiton plave boje sa zlatnom širokom bordurom po porubu. Lice ovog velikoshimnika je potpuno oštećeno. Do njega stoji mlada svetiteljka u maforiju (?) jasno crvene boje i stiharu neodređene boje. U njenom stavu ima izvesne bojažljivosti. Telom je okrenuta polulevo, a glavom poludesno. Desna joj je ruka naslonjena na grudi, a leva se ne vidi. Od glave joj se vidi samo leva strana lica i vrat. Levo od njene glave nalazi se signatura, ali je tako oštećena da se ne može čitati. Treća figura je svetitelj obučen u apostolsko odelo. Njegov lik se neodređeno vidi, a obučen je u plavi himatijon koji je pripasan širokim plavim pojasom i pada u gustim naborima. Ispod njega nosi ružičasti hiton sa zlatnom bordurom oko desnog ramena. Njegova leva ruka se ne vidi, a desna je spremljena na bla-

goslov. Noge su mu bose u laganim sandalicama od opute. Stopala su anatomski dosta tačno obrađena. Sa obe strane njegove glave ispisana je signatura. Jedan deo signature može se nejasno pročitati kao $\Delta\text{RW}\square$ a drugi deo je iščilio.

Nimbovi na obema stranama ove ikone su uglavnom uništeni. Ikona je uzduž pukla, zlato sa pozadine je dosta otpalo, a boje su uglavnom lepo sačuvane.

Ikonografska jednostavnost i veoma uprošćen način slikarskog izražavanja u oprečnosti su sa fino, produhovljeno i studiozno obrađenim likovima svakog pojedinog svetitelja. Ova težnja za neupštavanje likova pokazuje majstora sa bogatim iskustvom u svom radu. Odelo, ruke i noge majstor smatra samo neophodnim detaljima, preko kojih lako prelazi, ne pridajući im veliku važnost pri obradi. On tu potpuno zapostavlja plastičnost, anatomsku istinu, materijalnost. No, pri obradi likova on pokazuje svoj talenat i svoje znanje. Do najsitnijih detalja teži da lice bude plastično, da živi i diše. To se najbolje vidi na drugoj ikoni (sl. 3 i 4) iste veličine kao i prva sa svim istim odlikama, a svakako je i nastala u isto vreme. Na njoj

Sl. 2

su prikazani na jednoj strani tri (sl. 3), a na drugoj dva svetitelja (sl. 4).

Na sl. 3 vide se tri svetitelja — starca sa dugim sedim bradama. Sve tri figure su u celosti sačuvane, tako da se može detaljno videti obrada lica, senčenje, doba starosti. Ovaj majstor najjače senčenje daje na jagodicama (obrazima) i po čelu, u čemu ima logike jer su zaista ti delovi lica najviše izloženi svetlosti. Sva tri svetitelja su velikoshimnici. Iznad glave prvog svetitelja ima tragova signature ispisane u četiri reda, ali je na tom mestu ikona dosta prljava, pa se ne može pročitati. Osim toga, naknadno je dodat metalni nimb koji svojom širinom zaklanja jedan deo signature.

Ovaj svetitelj je obučen u monašku mantiju tamno crvene boje. Ispod nje nosi tamno zeleni analav, ukrašen zlatom. Donja haljina — monaški hiton — je oker. Noge svetitelja se ne vide. Ruke ima savijene u laktu; desna je spremljena za blagoslov,, a leva je u znaku umirivanja. Lice ovog velikoshimnika je rađeno vrlo pedantno i detaljno — skoro tehnikom minijature: dugo trouglasto lice sa visokim čelom i dubokim senčenjem oko očiju, što im daje smireni izraz, prav nos, ispod koga su sedi brkovi, i brada daju celinu smirenosti i predanosti ovog velikoshimnika koji je prema gledaocu okrenut en face.

Sva tri lika na ovoj ikoni su obrađena na isti način sa istom tehnikom minijature, svi deluju smireno i predano, ali se ipak među sobom razlikuju.

Drugi svetitelj je obučen u oker monašku mantiju i oker monaški hiton, a preko njega nosi tamno zeleni analav ukrašen zlatom. Leva ruka mu se ne vidi, a desna je spremljena na blagoslov. Iznad njegove glave naziru se tragovi, sada već iščezle, signature.

Treći velikoshimnik nosi tamno crvenu monašku mantiju i oker monaški hiton. Na grudima ima tamno zeleni analav, a na glavi monašku kukuljicu tamno zelene boje opervaženu zlatnim uzanim porubom. Leva ruka mu se ne vidi ispod mantije,, a desnu ima spremljenu na blagoslov. Noge se ne vide. Brada ovog svetitelja je u zelenom tonu, razdeljena na sredini i očešljana kao dve vitice. Desno od zlatnog nimba ovog svetitelja ostao je jedan trag signature, ali je na tom mestu drvo oštećeno, a s njime i signatura.

Interesantno je da majstor inkarnat ove trojice monaha daje u sivo zelenom tonu bez imalo rumenila i sa jako upalim obrazima, čime svakako želi da potencira njihov način života, njihovo odricanje od ovozemaljskih uživanja.

Na drugoj strani ove ikone (sl. 4) naslikana su dva svetitelja, izgleda, oba mlada. Glava prvog svetitelja je sasvim uništena (otpala je i podloga od gipsa). On je obučen u mantiju kobalt boje, koja

se kopča pod bradom agrafov, a oko vrata ima široku borduru. Ispod mantije nosi oker monaški hiton. Donji deo hitona je oštećen. Leva ruka se ispod mantije ne vidi, a desna je savijena u laktu i dignuta u visinu grudi sa dlanom okrenutim prema gledaocu u znaku umirivanja.

Drugi svetitelj je mladi čovek svežijeg izgleda. On ima kratku smeđu bradu i smeđe kose naslikane kao kompaktna masa. Oko glave ima urezani zlatni nimb, i nema nikakvih tragova signature, koja je verovatno stradala zajedno sa dobrim delom zlatne pozadine ikone. Svetitelj je obučen kao maloshimnik — u monašku haljinu karmin crvene boje sa zlatnom bordurom oko vrata koja se pod bradom kopča zlatnom agrafov. Ispod mantije nosi maslinasto zeleni hiton pripasan u struku sa širokim zlatom šrafiranim porubom po dnu. Vidi mu se samo leva noga u sandali od zlatnih kajiševa. Desna noga je oštećena kao i veliki deo maslinaste pozadine ikone. Ovaj maloshimnik u rukama nosi trostruki krst.

Interesantno da majstor ujednačenim koloritom daje inkarnat na figuri. Na sl. 3 videli smo da su svi vidljivi delovi kože na figurama dati u sivozelenom tonu. Međutim, na sl. 4 inkarnat je, verovatno zato što je svetitelj mladi, nešto svežiji. Naime, dat je u oker tonu sa crvenim akcentom na usnama.

Ikona je sa obe strane crvotočna, a na tri ugla je drvo oštećeno.

Na trećoj ikoni od istog majstora je naslikano, na jednoj strani, jedan svetitelj i jedna svetiteljka, a na drugoj, pet svetitelja (sl. 5 i 6).

Na sl. 5 prikazan je svetitelj sa sedim kosama i sedom dugom kovrdžavom bradom. On je obučen kao prvosveštenik. Levo i desno od njegove glave vide se signature **САРА** izgleda »osvećeni«. Prvi deo se sigurno čita, a drugi se samo naslućuje. Svetitelj je obučen u felon tamno crvene boje preko koga nosi trava zeleni omofor sa zlatnim krstovima na ramenima i grudima. Ispod felona ima epitrahij (boja se ne vidi jer je ikona prljava), a donja haljina — stihar je ružičaste boje. Noge svetitelja se ne vide. U levoj ruci svetitelj drži evanđelje sa zlatnim koricama, a desnu ruku ima spremljenu na blagoslov.

Do sv. Save Osvećenog stoji ženska figura u monaškoj odeći. Njena glava je oštećena, ali se vidi signatura: **ВА(О)РА . . МЪЧЕН . .** po svojoj prilici Varvara Mučenica (tj. Velikomučenica Varvara). Ona je obučena u monaški ogrtač — gornju haljinu — tamno crvene boje ukrašenu zlatnom bordurom oko vrata, a kopča se agrafov. Donja haljina je maslinasto zelene boje sa zlatom šrafiranim porubom pridnu. U rukama drži dvostruki krst. Po dužini figure sv. Varvare ikona je pukla, tako da je i figura dosta oštećena. I ova ikona je dosta crvotočna, a zlatna podloga je mestimično popucala (po rubu ikone i podklobučila).

Sl. 5

Sl. 6

Na drugoj strani ikone (sl. 6) prikazano je pet svetitelja — maloshimnika u stojećem stavu. Prvoj trojici (s leva na desno) glave su potpuno stradale, a drugoj dvojici su samo delimično oštećene.

Prvi svetitelj je starac sa dugom sedom bradom koja se delimično vidi, a ostala četvorica su mladi ljudi. Nije sačuvana nijedna signatura.

Svetitelj starac je obučen u tamno crvenu monašku mantiju sa zlatnim rubom po ivici i zlatnom širokom bordurom oko vrata. Ispod mantije nosi monaški hiton tamno zelene boje, pripasan u struku sa širokim zlatom šrafiranim porubom podnu. Na shematički crtanim nogama nosi sandale od zlatnih kajiševa visoko isprepletenim. Leva ruka mu se ne vidi ispod mantije, a desnu ima savijenu u laktu i prislonjenu na grudima. Dužinom figure ovog monaha ikona je pukla.

Svetitelj do ovog je obučen u oker monašku mantiju i otvoreno crveni monaški hiton. Svetitelj ispred ovog je obučen u tamno zelenu monašku haljinu i oker monaški hiton. Leva ruka mu se ne vidi, a desnu ima spremljenu na blagoslov. Četvrti svetitelj je mlad čovek oker smeđeg inkarnata sa rumenilom na usnama. Obučen je u jasno crvenu monašku mantiju i isti monaški hiton pripasan u struku. Peti svetitelj je obučen u oker monašku mantiju i tamno zeleni monaški hiton pripasan u struku. On je također mladi čovek sa inkarnatom u oker smeđem tonu.

Svi svetitelji imaju na isti način ukrašene odeće, tj. sa širokom bordurom oko vrata na mantijama, koje se pod bradom kopčaju agrafom. Osim

toga svi imaju iste sandale od zlatnih kajiševa koji su visoko isprepleteni.

I ova ikona je crvotočna, a u donjem delu, oko i iznad glave svetitelja, otpala je gipsana podloga.

*

Karakteristično je na koji način majstor Radul slika ruke i noge. Ruke su sve bez prave anatomске istine. Dugi prsti bez zglobova naslikani su uvek na isti način i u istom stavu. Noge su još više shematizovane; one nemaju ni prstiju ni zglobova, već jednom linijom — jednim potezom — dat je okvir oko noge, a takav crtež je onda šrafiran sa zlatom.

Kolorit, tj. ton, način i upotreba boje na ovim trima ikonama je do te mere ujednačen da nema sumnje da su sve tri ikonice iz istog doba, a, čini se, čak i istovremeno nastale.

Međutim, da li je to bilo 70-ih godina XVII veka, ne može se tačno znati. Upoređujući ih sa predelom na ikonostasu u staroj sarajevskoj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu uočavaju se, uopšte uzevši, dosta krupne razlike. No, Radul je svoje reprezentativne ikone radio na drukčiji način od ikona manje reprezentativnih, a drukčije od živopisa — ali, rukopis je uvek isti. U rasvetljavanju ovih ikona pomoći će nam, verovatno, istraživanja starog arhiva, a možda i konzervatorsko-restauratorski poduhvati na ovim spomenicima kulture. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu već vrši pripremne radove za čišćenje ovih ikona. Možda će se tada naći i potpis našeg slikara velikih kvaliteta.

RÉSUMÉ

Dans ce traité, l'auteur publie une information d'après laquelle on pourrait supposer que l'iconographe serbe connu du 16ème siècle Radul était originaire de Sarajevo. Il dé-

crit aussi quelques icônes de Sarajevo qui pourraient bien être à lui (tableaux 1—6).